

С.Д. Русу*

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ РЕЦЕПЦІЇ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

Уже багато століть істориків, філософів, юристів хвилює низка питань щодо передумов рецепції римського приватного права. Чи була вона продуктом самостійної народної діяльності, зумовленої глибоко відчутним усвідомленням неспроможності сучасного права, чи була, можливо, насильно введена зверху? Чи обумовлений привітний прийом, наданий римському праву, його внутрішньою досконалістю, діяльністю вчених юристів чи, нарешті, політичним розрахунком державних людей і юристів? На дані питання ще не має остаточної відповіді, не дивлячись на досить детальне їх дослідження в ХІХ столітті (Гауп, Брінц, Шмідт, Штоббе, Штельцель, Ієрінг, Савіньї, Дювернуа, С. Муромцев та ін.), а також в ХХ–ХХІ століттях (В. Бек, В. Савельєв, Л. Кофанов, Є. Харитонов та ін.).

Метою даного наукового дослідження є визначення історико-правових передумов рецепції римського приватного права. При цьому, слід зазначити, що, з'ясовуючи передумови рецепції, ми будемо визначати і її значення.

Залишається безспірним той факт, що римське право протягом багатьох століть переважало національне право, затримавши чи навіть зробивши неможливим його подальший розвиток. Значення римського права в тому, що ним пронизана вся наша література, що воно надзвичайно впливало на розвиток нашого права та змінило наше юридичне мислення. Як зазначав Ієрінг: “Римське право подібно християнству, грецькій і римській літературі та мистецтву, стало одним із елементів сучасної культури. Вплив римського права поширюється далеко за межі тих інститутів, які ми звідти запозичуємо”¹.

На думку прихильників історичної школи, в особі Савіньї, право створюється усім історичним минулим народу, створюється не довільно, тому не може мати інший зміст, ніж обумовлений національними особливостями народу та пройденим ним історичним шляхом². З таким твердженням погодитися не можна. Як вірно зазначав В. Моддерман, народи відмовляються від частини свого рідного, національного права, заради права їм чужого, розвинутого в країнах із зовсім іншими державними установами, з іншим суспільним ладом, заради права, написаного на мові, що зрозуміла лише вченим³. Тобто, мертво право перемагає право живе, без будь-якого застосування зброї, на початку, навіть, без втручання законодавця.

Цікавим є те, що не вдалося під час існування римського права, розквіту і сили с переродити право чужих народів — то вдалося йому через пів-тисячоліття; воно повинно було спочатку померти для того, щоб розвернутися в усій своїй силі. Спочатку — не більш як юридична граматики в руках вчених, але скоро піднімається на ступінь уложення для того, щоб *поміняти його на незрівнянно вищий авторитет канону нашого юридичного мислення*. Не в тому полягає значення римського права для нового світу, що воно тимчасово вважалося джерелом права — це значення було лише тимчасове, а в тому, що воно здійснило внутрішній переворот, перетворило

© Русу С.Д., 2005

* доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Хмельницького університету управління та права, старший науковий співробітник Подільської лабораторії НДІ приватного права і підприємництва АПРН України, кандидат юридичних наук, доцент

¹ Ієрінг Р. Дух римського права на різних ступенях его розвитку. Часть первая. — СПб, 1875. — С. 2, 11.

² Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft. Т. I. — С. 6.

³ Моддерман В. Рецепція римського права. — С.Пб, 1888. — С. 4.

все наше юридичне мислення. Римське право зробилось, як і християнство, культурним елементом нового світу⁴.

Щодо національності, то як писав Ієринг: “Через ворота національності римське право ніколи не могло б проникнути до нашої науки”. Тому він, визначаючи значення римського права для нового світу, розглядаючи “ідею загальності та національності”, пояснює інший шлях рецепції космополітичним, універсальним характером римського права, законом обміну: замкнутість є смертельних гріх народів, так як вищим законом історії є спілкування”⁵.

Мутер вірно зазначає, що “є справедливим розглядати право як щось національне, але помилоково вважати національним лише своє, самостійно створене... Духовною переробкою чужого матеріалу створюється національне багатство, не менш національне, ніж те, що було створене за винятковістю минулого часу”⁶.

Однак цього не досить щоб пояснити нам рецепцію римського права. Ми в даному випадку маємо справу не з окремим народом, який запозичив той чи інший юридичний інститут, чи який переробив чужі юридичні положення на підґрунті свого права, перед нами тут інше явище: італійці, саксонці, франки, баварці та інші народи майже одночасно, жертвуючи своїм власним юридичним побутом, в більшому чи меншому ступені підкоряються авторитету римського права.

Рецепція не обмежувалась тим, що відповідало вітчизняним установам, сучасним потребам, вона відбулася комплексно, без свідомого поділу між тим, що в римському праві залишилося життєвим і застарілим, що в цьому праві було універсальним і специфічно-національним. Тому, хто робить посилення на римське право, досить обґрунтувати свої вимоги, і не має потреби доказувати наявність спеціальної рецепції.

Однак, залишається відкритим питання, чому в такому обсязі вітчизняне право приноситься в жертву праву чужому? Щодо думки про введення чужого права силою, то силою введене право не пускає корені на чужому ґрунті.

Після з’ясування значення римського права можна перейти до визначення історико-правових передумов його рецепції.

Після смерті Юстиніана римське право зникло в грецьких переробках, перекладах і компіляціях, що не мають загального наукового значення. Яка ж була доля римського права протягом часу з 554 р. по 1100 р., коли виникла школа глосаторів, з якою пов’язують виникнення нового періоду?

До Савінії була поширена думка про те, що римське право зникло в VI ст., і лише відродилося на початку XII ст. внаслідок підкорення пізанцями Амальфі і викрадення єдиного, як стверджували, списку пандектів, і як наслідок видання закону короля Лотаря II про заміну всюди в судах права німецького правом римським. Цим законом наказувалося викладати римське право і застосовувати його в судах замість німецького. Савінії довів, що вищезазначене є невірним історичним фактом. Він стверджує, що римське право під назвою *Lex Romana* діяло з часів падіння Західно-Римської імперії (476) до XI ст. в більшості країн Європи. Воно продовжувало своє існування в королівствах Бургундському, Остготському, Франкському, Вестготському, Лангобардському, і особливо в Італії та навіть в Англії; зокрема, ним керувалася й сама церква. На думку Савінії, знання і застосування римського права в ті часи не великі, вони утримувалися в межах, що постійно звужуються. Заняття римським правом в цей період мають значення лише як перехід до кращого періоду⁷.

Шмідт вважає, що римське право у тому вигляді, в якому воно застосовувалося і вивчалось

⁴ Ієринг Р. Указ. соч. — С. 2.

⁵ Там само. — С. 5.

⁶ Muther, Zur Quellengeschichte des deutschen Rechts. — 1876. — С. 436.

⁷ Savigny, Geschichte des Roemischen Rechts im Mittelalter. — Т. 3, 1834. — Глава 18. — Параграф 35.

до болонської школи, мало з правом юстиніановим спільним лише одну назву. Він зазначає, що римська національність зникла внаслідок змішання з пануючими німецькими племенами. Лише на півдні Франції та особливо в середній Італії римське право продовжувало зберігати значення територіального права і мабуть безперервно викладалося в Римі, пізніше в Равенні і, нарешті, в Болоньї, при цьому в Лангобардському королівстві воно діяло поряд з правом лангобардським і з X ст. почало викладатися в юридичній школі в Павії⁸.

На думку Фікера, римське право здійснило, незалежно від свого значення для окремих осіб на підставі особистого принципу, великий вплив на правове життя переважно лангобардської Італії двоюким чином. По-перше, як територіальне право, *Lex Romana*, (особливо в Равенському екзархаті) головним чином на підставі звичаїв, без тісного відношення до законодавства Юстиніана. Крім того, його вплив був науковим, завдяки самостійним заняттям вчених-юристів законодавству Юстиніана. Безумовно, що розквіту римської юриспруденції в Болоньї передував розквіт лангобардського правознавства. До другої половини XI століття його резиденцією залишалася головним чином школа правознавства в Павії. Крім того не є безпідставним його переконання в тому, що відродження занять з римського права обумовлене практичною необхідністю правового життя та вмінням підтвердити свої думки цитатами із збірки Юстиніана, що давало можливість більш вдало вести свої судові справи⁹.

В успіху римського права протягом XII століття Равена не приймала участі. До цього часу вивчення римського права було давно вже зосереджено в Болоньї, де наукові методи лангобардського права вплинули на розробку джерел римського права, тому саме болонська школа, завдяки застосуванню цього методу, могла створити нову епоху і перевершила равенську школу.

Отже, римське право не зникло разом з римською національністю, навпаки, в XII ст. ми бачимо його оточеним новим блиском.

Школа глосаторів прийняла за основу чисто римське право. Так, читаючи римське право, вчені робили короткі зауваження щодо незрозумілих місць, а також зауваження граматичного чи юридичного характеру. Крім того слава болонської юридичної школи поширювалась далеко за Альпи по всій південній і середній Європі. Відусюди до знаменитої школи намагалися потрапити молоді люди, які, повертаючись на батьківщину, поширювали в усі кінці Європи знання римського права. В Болоньї, поряд з італійцями, були представники 18 різних ультрамонтанських національностей (англічани, французи, іспанці, португальці, німці, угорці, поляки, богемці, фламандці, а на думку деяких навіть і фризи). Безумовно, що головну причину розквіту італійських шкіл слід вбачати в значному розвитку і культурі міст північної Італії. Ці міста відрізнялись в ті часи населеністю і багатством, так як торгівля і виробництво були широко розвинуті. За таких умов німецьке народне право, як і право лангобардське, не спроможне було врегулювати існуючі соціальні відносини, які потребували більш розвинутого цивільного права. Насамперед почало порівнюватися зобов'язальне право із правом римського народу. Отже, соціальні відносини спричинили необхідність краще вивчати відомі джерела, щоб набуті цивільне, зокрема зобов'язальне право, яке б задовольняло інтереси живого торговельного обороту¹⁰.

Глосаторська школа була добре знайома із джерелами римського права і надала послуги критикам законодавчих збірників Юстиніана. Однак, як вірно зазначав В. Моддерман, вона не була знайома із історичними здобутками і не мала ніякої уяви про історичний розвиток римського права. Як і лангобардські юристи, які надавали римському праву універсальний характер, ставили його вище національного, народного права, так і глосаторам та їх правонаступникам здається, що

⁸ Die Reception des roemischen Rechts in Deutschland. — 1868. — Параграф 1.

⁹ Forschungen zur Reichs und Rechtsgeschichte Italiens. — 1868. — P. 74.

¹⁰ Savignj, Geschichte des Roemischen Rechts im Mittelalter. — Т. 3, 1834. — Глава 18. — Параграф 32.

римське право виникло раптово, нібито з неба впало універсальне право, яке здатне задовольнити інтереси всіх часів. Така перебільшена увага до римського права розвивалася паралельно зневажливого відношення до права національного, до якого почали ставитися вороже¹¹.

Отже, школа глосаторів першою поширила в Європі знання римського права, яке й було рецeпційоване в середні віки в тому вигляді, в якому воно було зрозуміле глосаторам, їх пояснення і теорії сприймали поряд із їх помилковими думками. При цьому не опрацьовані глосаторами частини кодифікації Юстиніана не були рецeпційовані. Пізніше глосатори навіть почали користуватися більшим авторитетом ніж текст, опрацьований ними.

Крім впливу школи глосаторів існуються й інші передумови рецeпції римського права в Німеччині та інших країнах Європи.

Насамперед слід зазначити, що Карл Великий був в 800 р. коронований в Римі папою Львом III, тому в середні віки в Італії та Німеччині панувала думка, яку підтримували теологи, феодисти і легісти, що імперія, корону якої носили німецькі імператори, є продовженням римської імперії. Як зазначає Штоббе, німецькі імператори сприяли розвитку університетів і вчених юристів, так як римське право і юристи були надто їм прийнятні. Тому італійські юристи дивляться на Рим як на столицю світу, а на німецького імператора як імператора світу і згідно праву як на главу всього християнства¹². Отже, у зв'язку із підпорядкуванням римського християнства папі, всі народи підпорядковані римському імператору і разом з тим римському праву.

Однак, вищезазначені переконання не слід сприймати як дійсну рецeпцію. Як зазначав Савіньї, в середні віки надто незначні наслідки практичного застосування римського права. Використання римського права обмежувалася головним чином творами вчених, але воно ще не проникло в життя. Рецeпція підготовлювалася, але ще не була завершена¹³.

Римське право поширювалося завдяки впливу болонської школи та інших, за зразком якої створених університетів. До XIII ст. повага до університетів настільки виросла, що їм досить часто доручали вирішення навіть питань державного права. Спочатку вивчення римського права в Німеччині відбувалося не дуже успішно, так як факультети склалися переважно із каноністів, які вважали римське право лише як допоміжний засіб для пояснення канонічного права. Однак, канонічне право також сприяло рецeпції римського права в тому, що підготувало німецький ґрунт для нього. Отже, канонічне право, як зазначав Штоббе, відіграло роль моста по якому право римське перейшло до Німеччини¹⁴.

Постійне підвищення поваги до університетів в Німеччині, імператорська прихильність до римського права та до юристів стали причиною не лише намагання одержати знання, але й стимулом для одержання академічного ступеня доктора права, що давав право займати визначне становище в суспільстві. Тобто вивчення римського права стало джерелом почесних посад і політичного впливу, тому зрозумілим є намагання юристів висунути ту науку, якій вони завдячують своїм впливом і суспільним становищем. Отже, за прикладом італійських юристів, вони пояснювали своє право допомогою чужому, ставили чуже вище вітчизняного і витісняли друге допомогою першому.

Як справедливо зазначає В. Моддерман, головна причина рецeпції полягає в потребах суспільного життя і в незадоволеному становищі рідного права¹⁵. Такої думки були й Штоббе, Мутер. Так, держави і народи на початку нової історії все більше вступають на шлях міжнародного спілкування, в містах досягається рівність всіх станів, що свідчить про повну гармонію із основними

¹¹ Моддерман В. Рецeпція римського права. — СПб, 1888. — С. 23.

¹² Stobbe. Geschichte der Rechtsquellen. — Т. 2. — С. 465.

¹³ Savignj. Geschichte des Roemischen Rechts im Mittelalter. — Т. 3, 1834. — Глава 18. — Параграф 33.

¹⁴ Stobbe. Geschichte der Rechtsquellen. — Т. 1. — С. 641.

¹⁵ Моддерман В. Рецeпція римського права. — СПб, 1888. — С. 54.

положеннями римського права. Широке поширення латинської мови полегшило спілкування окремих народів, а винахід книгодрукування сприяв поширенню поглядів вчених юристів, і дало можливість більшого розповсюдження в друці творів старої літератури. Також відкриті нові морські шляхи дали торгівлі нові напрямки і змінили увесь спосіб життя введенням багаточисленних нових продуктів. Тому торгівля, яка набуває все більшої сили і впливу міст, потребує нових, твердих принципів зобов'язального права. В *Corpus juris civilis* можна було знайти готові відповідні положення. Навіть нові юридичні інститути (вексельне і конкурсне право, багато положень морського права), що були не безпосередньо запозичені з римського права, не могли уникнути в своєму застосуванні та розвитку впливу наскрізь пронизаних духом римського права юристів.

В римському праві вбачали не стільки чуже, скільки загальне, вище, наукове право. Як зазначав Штельцель, коли заняття правом пустило коріння серед мирян, які досі лише практично його застосовували, то відповідно виникла протилежність між правом науковим і практичним, між вченими і невченими юристами, але не виникло протилежності між римським і німецьким правом; саме в цьому прихована причина того рятівного туману, який передував в Німеччині рецепції чужого права і приховав усю дивовижність цього явища¹⁶. Отже, національне право не завжди відповідало суспільному устрою і в цьому полягає головна причина рецепції.

Таким чином, основними історико-правовими передумовами рецепції римського приватного права були наступні факти: відкриття болонської школи та ряду університетів, що вивчали римське право; кодифікація Юстиніана містила положення, що задовольняли інтереси німецьких імператорів, тому останні сприяли розвитку університетів і вчених юристів; розвиток канонічного права; вивчення римського права стало джерелом почесних посад і політичного впливу. Однак, головна причина рецепції полягає в потребах суспільного життя і в незадовільному становищі національного права.

*Стаття рекомендована до друку Подільською лабораторією
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва АПРН України
(протокол № 5 від 18 травня 2005 року)*

¹⁶ Stoelzel Gerichtscherrliche Beamte. — С. 35.